

МІСЦЕ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В СИСТЕМІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

У статті обґрунтовано предмет, об'єкт, завдання, структуру, методологічні принципи пенітенціарної психології. Визначено зв'язок пенітенціарної психології з іншими науками та перспективи її розвитку.

Ключові слова: пенітенціарна психологія, принципи, ресоціалізація, особистість, методологія.

The article substantiates the subject, the object, aims, structure and methodological principles of penitentiary psychology. The article determines the relations between penitentiary psychology and other disciplines alongside with prospects of its development.

Key words: penitentiary psychology, principles, resocialization, personality, methodology.

Постановка проблеми. Пенітенціарна психологія – порівняно молода галузь психологічної науки, що вивчає психологічні основи ресоціалізації, тобто відновлення попередньо зруйнованих соціальних якостей особистості, необхідності її життєдіяльності в суспільстві. Пенітенціарна ідея є основою розбудови оптимальної системи виконання покарання у вигляді позбавлення волі, відповідає загальноновизнаним людським цінностям, суспільній безпеці й нормам моралі. Її основними засадами є створення зовнішніх умов/стимулів (режим, навчання, праця, психолого-педагогічні впливи) задля звернення особистості, яка здійснила правопорушення до каяття, тобто до зняття із себе провини через її усвідомлення й чистосердечне засудження. Отже, пенітенціарний (лат. poenitentia – каяття) вплив передбачає вплив духовний: особистість може змінитись тільки зсередини, а зовнішні стимули є умовою для прийняття нею своїх рішень.

Виправлення та перевиховання є лише одним із завдань пенітенціарних установ. Не менш актуальними також є захист інших членів суспільства – позбавлення злочинця можливості здійснювати нові злочини шляхом узяття його під варту; реабілітація; покарання й утримання від нових злочинів шляхом попередження.

Практика діяльності установ виконання покарання засвідчує, що зі зміною умов життя й діяльності в людей настають певні зміни їх психічного стану. Так відбувається і з особами, засудженими до позбавлення волі. Одні стають агресивними й використовують будь-яку можливість, щоб виразити своє невдоволення вимогами режиму відбування покарання. Інші, навпаки, прагнуть добросовісною працею та зразковою поведінкою спокутувати провину й реабілітуватись, заслужити дострокове звільнення. Треті залишаються байдужими до того, що з ними відбувається, і байдуже сприймають умови, у яких опинились і т. д. Разом із тим багато реакцій, психічних станів, способів психологічного захисту є типовими для осіб, засуджених до позбавлення волі. Такий стан справ зумовлює необхідність наукового обґрунтування психічної діяльності особистості, що відбуває кримінальне покарання. Ця обставина й спонукала до

виокремлення пенітенціарної психології в окрему галузь. Взаємодіючи з іншими науками, пенітенціарна психологія, проте, має власну теорію й принципи реалізації її вимог на практиці, внутрішню логіку свого розвитку.

Мета повідомлення: обґрунтувати предмет, об'єкт, завдання пенітенціарної психології, її зв'язок з іншими галузями наукового знання.

До питання про місце пенітенціарної психології в системі наукового знання зверталися В.Бедь, В.Васильєв, В.Волков, А.Глоточкін, М.Єнікєєв, К.Ігошев, В.Кондратьєв, В.Пирожков, К.Платонов, В.Синьов, Ю.Чуфаровський та ін.

Теоретичний аналіз проблеми. Виділення пенітенціарної психології в самостійну галузь психологічної науки ґрунтується на двох критеріях: зовнішньому і внутрішньому [1, с.25]. Зовнішнім критерієм є її зв'язок із галузями юридичної науки (кримінальним, виправно-трудоим правом, кримінологією) у вирішенні ними теоретичних і практичних завдань виконання кримінального покарання. Такий самий зв'язок існує із деякими неюридичними дисциплінами: пенітенціарною педагогікою, ергономікою. Внутрішнім критерієм виокремлення пенітенціарної психології є логіка її розвитку як системи наукових знань про закономірності психічної діяльності людей, включених у специфічні умови, у яких здійснюється процес виконання покарання.

Специфіка цієї галузі психологічних знань зумовлена складним та неоднорідним *об'єктом* вивчення. У полі зору пенітенціарної психології знаходяться особи, різні за віком, ступенем соціальної небезпечності та педагогічної занедбаності (засуджені вперше, неодноразово, особливо небезпечні злочинці), різні за станом здоров'я та за спрямованістю особистості, що звичайно накладає на цю галузь знань специфічність і своєрідність наукового пошуку.

Неоднорідність об'єкта пенітенціарної психології зумовлює пошук у теорії та практиці найбільш ефективних форм, методів, засобів впливу на засуджених, причому в різних умовах, які залежать від режиму утримання засуджених. Зрозуміло, що умови проведення виховної роботи, наприклад у колонії загального режиму, значно відрізняються від умов роботи в колонії особливого виду режиму.

Предметом вивчення пенітенціарної психології є (В.Васильєв, М.Єнікєєв, В.Кондратьєв, К.Платонов, В.Синьов, Г.Федоришин та ін.):

- проблема ефективності покарання;
- психологічні основи виправлення й перевиховання;
- динаміка особистості засудженого в процесі виконання покарання, формування її поведінкових можливостей у різних умовах режиму;
- чинники, які впливають на перевиховання засудженого;
- відновлення соціальних якостей людини, необхідних для повноцінної життєдіяльності в суспільстві;
- особливості ціннісних орієнтацій і стереотипів поведінки засуджених;
- психологічна характеристика груп засуджених;
- субкультура середовища засуджених;
- психологічна підготовка осіб, що відбувають покарання, до звільнення;
- психологічний супровід засуджених до довічного ув'язнення;

- психологія аутоагресивної поведінки засуджених;
- реадаптація осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, до нового соціального оточення;
- психологія професійної діяльності пенітенціаристів;
- проблема емоційного вигорання та професійної деформації співробітників установ виконання покарань.

На становлення теоретико-методологічних основ сучасної пенітенціарної психології неабиякий вплив здійснили вітчизняні теорії виправлення й перевиховання засуджених (В.Васильєв, В.Волков, А.Глоточкін, М.Єнікєєв, К.Ігошев, В.Кондратьєв, В.Пирожков, К.Платонов, В.Синьов, Ю.Чуфаровський). Учені у своїх дослідженнях керуються положенням про причинну обумовленість психічних явищ (ступінь криміналізованості людини, тип нервової системи, динамічність, природна чутливість засудженого до виховних впливів, індивідуально-психологічні особливості (ступінь навіюваності, ступінь переконаності, стійкості установок, рис характеру та звичок злочинної поведінки, ступінь ригідності, вік засудженого та ін.)) як результат віддзеркалення мозком людини об'єктивної дійсності, про активність людської психіки й свідомості по відношенню до зовнішнього світу, умов життя й діяльності особистості. Усе різноманіття психічних явищ, що виникають у процесі виконання покарань, не є прямим наслідком тих умов життєдіяльності засуджених. Ці психічні явища є наслідком впливу на засуджених осіб специфічних обставин їхнього життя як до, так і під час відбування покарання, а також особливостей тієї діяльності, у яку вони включені в спецустанові. Покарання позбавленням волі створює для особистості абсолютно інший спосіб життя, який, відбиваючись в її психології, зумовлює форми та способи її поведінки. Вітчизняна пенітенціарна психологія виходить із того, що людина є свідомим суб'єктом діяльності. Саме тому вона вивчає психічні явища, що відбуваються в умовах виконання кримінального покарання, шляхом аналізу діяльності як засуджених, так і осіб, що здійснюють процес їх виправлення й перевиховання.

І.Павлов сформулював фізіологічні закономірності формування й корекції поведінки. Учений зазначав, що спосіб поведінки являє собою сплав особливостей типу нервової системи й життєвих вражень, які закріпились у формі динамічного стереотипу. Динамічний стереотип (від гр. dynamikos – сильний, stereos – твердий, typos – відбиток) – інтегральна система звичних умовно-рефлекторних відповідей подразнику. Кожна така відповідь стає сигналом для наступної й підкріплюється нею. При цьому змістовий бік поведінки визначається обставинами життя, вихованням і самовихованням, а динаміка утворення й перебудови стереотипів визначається вродженим типом нервової системи. Якщо умови життя несуттєво відрізняються від попередніх, а старий стереотип відповідає зовнішнім впливам, то починає діяти закон сумації тимчасових нервових зв'язків. Згідно із цим законом нові впливи, враження не суперечать попереднім, які залишилися в корі головного мозку, тому вони легко зливаються з ними, ускладнюючи поступово систему тимчасових нервових зв'язків. Якщо обставини суттєво відрізняються від колишнього способу життя й нові вимоги

суперечать сформованим тимчасовим нервовим зв'язкам, то починає набирати сили закон коректування або відміни старих якостей [2].

У вітчизняній пенітенціарній системі широко використовуються також педагогічні ідеї перевиховання особистості А.Макаренка, В.Сухомлинського. Особливо актуальні вони в роботі з неповнолітніми засудженими.

У зарубіжній пенітенціарній психології позиції вчених відображаються в:

1) психологізації причин зміни поведінки засуджених в умовах ізоляції, при цьому головна роль відводиться несвідомим силам людини (неофрейдизм);

2) біологізації причин зміни поведінки засуджених, коли основна увага зосереджується на їх біологічній неповноцінності;

3) запереченні (повному або частковому) виправності особистості засудженого в умовах соціальної ізоляції, визнанні можливості зміни лише його поведінки («модифікація поведінки»);

4) перебільшенні ролі кари, медичних, хірургічних, наркологічних й інших засобів впливу на особистість із метою зміни її поведінки.

Сучасна пенітенціарна психологія включає чотири самостійні розділи: історію, методологію, феноменологію, праксеологію. В історії науки відображено зародження, становлення й зміну науково-теоретичних концепцій, особливості впровадження їх у практику залежно від суспільно-історичних умов. Розробка історичної частини науки пенітенціарної психології сприяє збагаченню її теорії, має теоретичне й прикладне значення.

Методологію цієї науки складає сукупність принципів, законів, категорій, необхідних для розробки теоретичних концепцій та інструментального апарату дослідження (методів, методик, процедур і техніки дослідження). Методологія пенітенціарної психології – це вчення про внутрішню логіку розвитку й принципи побудови теорії, а також методи конкретних науково-психологічних досліджень.

Термін «методологія» охоплює рівні наукового підходу: загальну методологію (загальний філософський підхід і спосіб пізнання явищ дійсності); спеціальну методологію (сукупність методологічних принципів, які застосовуються в цій галузі знань); сукупність конкретних методів і методичних прийомів. Пенітенціарна психологія глибоко засвоює загальні теоретико-методологічні принципи, творчо їх переробляє, вносить специфіку й на цій основі створює свою систему принципів і методів дослідження, вихідних положень побудови теорії виправлення й перевиховання засуджених:

- принцип історизму і соціальної обумовленості психіки людини, розкриваючи соціальні джерела, чинники становлення особистості, вимагає врахування в роботі з виправлення й перевиховання засуджених соціально-історичних факторів, які обумовлюють психологію особистості та груп засуджених;
- принцип детермінізму, обґрунтовуючи залежність особливостей особистості, її психології від реального буття, способу життя, припускає необхідність управління життєдіяльністю засуджених у ВТУ;

- принцип психічного віддзеркалення (рефлекторної природи психіки), обґрунтовуючи активний характер психіки та її носія – особистості, вимагає бачення в засудженому не тільки об'єкта, але й активного суб'єкта перевиховання, який включений у специфічну діяльність і перетворює не тільки навколишній світ, але й себе самого;
- принцип розвитку, розкриваючи закономірності зміни психології людини, обґрунтовує можливість виправлення й перевиховання засуджених. Його застосування має особливе значення в прогнозуванні механізмів, моделюванні структури соціально-психологічної реальності, шляхів оптимізації міжособистісних стосунків, у вивченні соціокультурної, етнопсихологічної програми поведінки засуджених;
- принцип особистісного підходу дозволяє подолати функціоналізм, коли особистість розуміється як сукупність психічних процесів, станів і властивостей; обґрунтувати необхідність зміни в процесі виправлення й перевиховання не окремих психічних функцій, а засудженого як цілісної особистості;
- принцип системності описує й пояснює основні види зв'язку між різними сторонами психіки, сферами психічного. Він передбачає, що окремі психічні явища пов'язані між собою, утворюючи цілісність і набуваючи завдяки цьому нових властивостей;
- принцип єдності діяльності, свідомості, особистості, показуючи закономірності свідомого формування психології особистості в діяльності, вимагає включення засудженого з метою виправлення й перевиховання в активну діяльність (суспільно корисна праця, загальноосвітнє й професійно-технічне навчання, виховні заходи) і систему міжособистісних відносин, здатних чинити на нього позитивний вплив;
- принцип активності й творчої діяльності вказує на активний взаємозв'язок людей у процесі їхньої спільної діяльності, зумовлений актом виявлення творчих зусиль кожного;
- принцип зворотного зв'язку в процесі ресоціалізації вказує на те, що соціально-нормативна регуляція може діяти лише тоді, коли партнери отримуватимуть інформацію про ефект міжособистісних стосунків, тобто коли відбувається оцінка дій і вчинків співрозмовників.

На базі загальних методологічних принципів і положень формуються специфічні принципи пенітенціарної психології:

- принцип виправності, який обґрунтовує, з одного боку, можливість за певних умов виправити кожного засудженого, а з іншого – показує реальні труднощі, що зустрічаються в процесі ресоціалізації правопорушника;
- принцип відповідності цілей виправлення й перевиховання потребам суспільства та особистості засудженого виражає зацікавленість суспільства у викорінюванні злочинності, особливо в часи суспільних трансформацій, наведенні людини, що оступилася, до просоціальних цінностей і відповідного способу життя;

- принцип соціалізації й гуманізації обґрунтовує можливість реадaptaції звільненого до нових умов життя, відповідно до вимог суспільства, його норм і цінностей;
- принцип цілісності процесу виправлення й перевиховання особистості засудженого полягає в тому, що виправлення й перевиховання засудженого передбачає не лише викорінення негативних якостей, властивостей, звичок, переконань, але формування позитивних, таких, що сприяють соціальному оновленню особистості;
- принцип диференційованого й індивідуального підходу вимагає врахування соціальних, вікових, професійних, криміналістичних, статевих й індивідуально-особистісних особливостей засуджених у процесі виправлення й перевиховання.

Сукупність перерахованих загальних і спеціальних принципів пенітенціарної психології утворює основу психологічної теорії перевиховання засуджених, у якій відображаються: особливості психології особистості та груп засуджених, причини їх формування, цілі перевиховання, умови й шляхи повернення особистості до соціальної норми в процесі виконання покарання, а також закономірності зміни особистості під впливом усієї системи організованих дій і середовища ВТУ.

Коло психічних явищ, яке цікавить дослідників-пенітенціаристів, достатньо різноманітне, тим більше що всі психічні явища виникають у діяльності людей (і співробітників, і засуджених).

Завдання пенітенціарної психології полягають:

- у розробці діагностичного інструментарію особистісних конструктів засуджених;
- у моделюванні ґрунтовної програми виправлення цих злочинних конструктів;
- у попередженні численних негативних впливів виправних установ, які традиційно сприяють криміналізації особистості.

Л.Орбан-Лембрик, В.Кощинець до основних сфер застосування та завдань пенітенціарної психології відносять [3, с.250]:

- теоретико-методологічні основи вивчення особистості засуджених, адаптацію наявних та розроблення нових методик дослідження індивіда (групи), спрямованих на здобуття інформації з метою здійснення позитивного психологічного впливу на правопорушників;
- психологічні характеристики та динаміку особистості засуджених (дослідження їх психологічних особливостей, які зумовлені віком, життєвим досвідом, характером вчиненого злочину тощо; виявлення закономірностей зміни психіки засуджених в умовах позбавлення волі);
- морально-психологічний вплив на засудженого кримінального покарання як чинника, що ганьбить його (вивчення психічного стану засуджених, викликаного усвідомленням своєї провини чи невинуватості, із метою створення необхідних умов для їх адаптації);

- закономірності утворення й функціонування груп засуджених (вивчення механізмів формування різних видів груп, їх структури та характеру впливу на учасників);
- форми й методи психологічного впливу на особистість засуджених (визначення найбільш вдалих, цілеспрямований добір та реалізація системи групових та індивідуальних форм і методів психологічного впливу з метою найбільш ефективної корекції поведінки);
- психологічні чинники, що впливають на ефективність ресоціалізації засуджених: вивчення впливу основних (режим, праця, стосунки в групах засуджених тощо) і факультативних (родинні та дружні зв'язки на волі, захоплення та ін.) чинників на процес перевиховання й ресоціалізації засуджених;
- розроблення практичних психологічних рекомендацій і порад щодо підготовки засуджених до життя на волі (підготовка та активізація психіки засуджених, формування психологічної готовності до життя в нових соціальних умовах).

В.Васильєв зазначає, що перед виправно-трудовамими закладами постають надзвичайно важливі завдання перевиховання осіб, що здійснили злочин, залучення їх до трудової діяльності й адаптації до нормального існування в суспільстві. Ці завдання не можуть бути вирішені без використання даних пенітенціарної психології, яка вивчає закономірності психічної діяльності людини, що відбуває покарання, й основні фактори, які впливають на процес її перевиховання [4].

Таким чином, основна *мета* вітчизняної пенітенціарної психології полягає в тому, щоб з'ясувати, чому і як виникають ті або інші реальні психічні процеси, стани, властивості особистості в умовах ізоляції; виявити їх характерні риси, проаналізувати їх внутрішню структуру; показати тенденції розвитку й форми прояву в умовах виконання кримінального покарання й на цій основі розробити та використовувати на практиці психологічну теорію ресоціалізації засуджених.

Основним теоретичним завданням пенітенціарної психології, на думку К.Платонова, є дослідження двох видів фактів: соціально-психологічних й особистісно-психологічних [1]. *Соціально-психологічні факти* стають об'єктом дослідження тому, що діяльність людей не є «індивідуалізованою» сферою, у якій виявляються тільки їх суто особисті особливості. Вона соціальна за своєю суттю: її цілі, засоби досягнення, результати повністю обумовлені суспільними чинниками. Більш того, вона відповідним чином організована, урегульована нормами. Установи виконання покарання повинні суворо дотримуватися законодавства, яке врегульовує не тільки виконання покарання й процес ресоціалізації, але й господарську, виробничу та іншу діяльність. У свою чергу, засуджені зобов'язані суворо дотримуватись вимог законів, що визначають умови й порядок відбування покарання, регламентують їх участь у трудовій, навчальній діяльності, виховних заходах, форми їх спілкування зі співробітниками ВТУ й між собою. Продуктом віддзеркалення (пізнання переживання, освоєння) усьо-

го цього стають соціально-психологічні явища: навіювання, наслідування, лідерство, керівництво, згуртованість, конфліктність, які в умовах виконання покарання мають свою специфіку.

Пенітенціарна психологія вивчає також *особистісні* факти, психологічні особливості співробітників органів виконання покарання, засудженого. Оскільки соціальний статус, характер діяльності співробітника ВТУ й засудженого різні, тому різні і їхні особистісно-психологічні особливості (спрямованість особистості, її емоційна й волюва сфери, психічні стани, риси характеру, здібності й особливості пізнавальної діяльності). У вказаних двох основних завданнях виражається теоретичний аспект даної галузі психологічної науки. Разом із тим пенітенціарна психологія має величезне практичне значення.

Одним із головних завдань органів виконання покарання є виправлення й перевиховання засуджених. Його успішне вирішення можливе лише за умови знання й урахування вихователем індивідуально-психологічних особливостей особистості з асоціальною поведінкою, психології груп засуджених. Сам розвиток пенітенціарної психології визначався потребами практики. У зв'язку із цим праксеологічний аспект завдань необхідно вважати відмінною рисою цієї галузі психологічної науки.

Практичні завдання виправно-трудової психології мають тісний взаємозв'язок із теоретичними й базуються на них. Зокрема, розкриття психологічних механізмів виправлення й перевиховання засуджених – завдання теоретичне. Найбільш істотним тут є з'ясування того, як впливають на свідомості осіб, що відбувають покарання, чинники соціальної ізоляції, включення їх у новий вид життєдіяльності і як на цій основі в засуджених відбувається перебудова соціальних установок, ціннісних орієнтації, рис характеру. Вирішення цього завдання має істотне значення для розробки багатьох практичних питань організації процесу ресоціалізації. Знання, наприклад, того, коли і в яких умовах кара перестає виконувати свою виховну функцію і вже не виправляє, а підсилює деформацію особистості, важливе для розробки виправно-трудового законодавства й для практичних цілей регулювання правових обмежень, уживаних до засуджених.

Виявлення психологічних умов ефективного застосування основних засобів виправлення й перевиховання засуджених (режим відбування покарання, суспільно корисна праця, виховні заходи, загальноосвітнє й професійно-технічне навчання) також є теоретичною проблемою. Але знайдені в процесі її дослідження закономірності дозволять розробити науково обґрунтовані рекомендації із вдосконалення засобів впливу на засуджених й усунення тих обставин їх життєдіяльності, які не відповідають цілям виправлення і перевиховання.

До теоретичних проблем відноситься розробка психологічної типології різних категорій і груп засуджених, оскільки без неї не можна вирішити практичні завдання їх класифікації, диференціації, а також індивідуалізації застосування ресоціалізуючих заходів у процесі виконання покарання.

Важливою теоретичною проблемою є вивчення психологічної специфіки систем управління виховним процесом. Це завдання може розглядатись у де-

кількох площинах: соціально-психологічні особливості колективів співробітників органів виконання покарання й соціально-психологічні явища, що виникають у спеціально створюваних об'єднаннях засуджених (загін, бригада, самодіяльні організації); особистість співробітника органів виконання покарання й особливості його взаємин із засудженими. Без попередньої розробки теорії неможливо визначити практичний напрям удосконалення ресоціалізуючого процесу.

Виділення рівнів (ступенів) виправлення засуджених, визначення психологічно обґрунтованих заходів корекції поведінки у випадках достатньо стійкої кримінальної зараженості особистості – важливі теоретичні проблеми. Їх вирішення дозволить отримати надійний практичний інструмент у вигляді критеріїв визначення ступеня виправлення засуджених, психологічних рекомендацій із керівництва процесом їх соціальної реадaptaції після звільнення від покарання.

Таким чином, пенітенціарна психологія покликана дати відповіді на багато актуальних теоретичних і практичних питань.

Пенітенціарна психологія досліджує важливі соціальні проблеми, які не можуть бути вирішені в інших галузях психології. Особливості предмета й завдань цієї науки зумовлюють її життєвість і необхідність. Це підкреслюється не тільки психологами, але і юристами. Без знання закономірностей психіки людей, які знаходяться в особливих життєвих умовах, вирішення завдання виправлення й перевиховання засуджених неможливе. Пенітенціарна психологія, досліджуючи свої специфічні проблеми, отримує дані, які збагачують інші психологічні та юридичні науки. У цьому відношенні практика діяльності органів, виконуючих покарання, надає пенітенціарній психології великі можливості, процес організації виконання покарання ставить особистість у такі умови, у яких рельєфно, наочно представлені людські переваги й недоліки, і на цій підставі створюються можливості прослідкувати причини соціальної деградації особистості та психологічні механізми її соціального відновлення. Усе це в результаті дозволяє отримати спеціальні знання про психологію людини в особливих умовах і поглибити загальні психологічні знання про закономірності формування психічного складу людей.

Тому взаємозв'язок пенітенціарної психології з іншими науками й галузями психології має двосторонній характер: з одного боку, вона збагачується завдяки даним, отриманим у цих галузях, з другого – сама постачає їм необхідні відомості.

Пенітенціарна психологія має найближчий зв'язок, відповідно, до об'єкта дослідження, завдань і методів вивчення з кримінальною й судовою психологією. Для пенітенціарної психології важливі відомості про минуле особистості, яка скоїла злочин, про механізми формування злочинної поведінки, її мотивацію, перебудову цих мотивів у процесі слідства і суду. Пенітенціарну психологію цікавить також відношення підсудного до здійсненого злочину й призначеного покарання. Від урахування всіх цих обставин значною мірою залежить успіх перевиховання особистості під час відбування покарання. У свою чергу, для виявлення кримінальною психологією механізмів рецидивної злочинності

необхідні відомості може надати пенітенціарна психологія, яка досліджує процес ресоціалізації особистості засудженого. Вивчення динаміки відношення підсудного й засудженого до здійсненого злочину й призначеного покарання є актуальним і для судової психології. Облік відзначених даних сприятиме підвищенню ефективності виховної дії судового розгляду на особистість.

Відзначимо зв'язок із пенітенціарною педагогікою, яка досліджує цілісний педагогічний процес у місцях позбавлення волі на різних етапах і в різноманітних формах його застосування, розкриває специфіку об'єктів і суб'єктів цього процесу в їх взаємодіях і взаємозв'язках, визначає сутність соціально-психологічних явищ у середовищі засуджених, умови та засоби управління такими явищами, вивчає технології педагогічного впливу на засуджених та їх угруповання. Пенітенціарна педагогіка вивчає закономірності й специфіку педагогічного процесу в місцях позбавлення волі, принципи, методи та форми впливу на засуджених.

Теоретико-методологічну, концептуальну роль у пенітенціарній психології відіграють загальна, порівняльна й соціальна психологія. Загальна психологія дає дані про емоції, стреси, фрустрації, психологічні показники темпераменту й характеру, вольові прояви, реакції на подразник як основи формування методів індивідуального впливу на засуджених. Крім того, порівняльна (а в її рамках психофізіологія, диференціальна, вікова психологія) забезпечує пенітенціарну психологію даними щодо впливу нейрофізіологічних, індивідуально-психологічних факторів на особистість. Дослідження в галузі соціальної психології стосуються формування настроїв і почуттів різних соціальних груп (формальних і неформальних), застосовуються для вивчення закономірностей формування настроїв і почуттів колективів засуджених, у тому числі окремих мікрогруп, у праці й побуті, психологічних основ групових злочинів, масових конфліктів тощо.

Тісний зв'язок відзначається із психологією праці, дані якої використовуються для дослідження психологічних чинників, що впливають на виховання в засуджених працьовитості, підвищення продуктивності праці, обрання виду й характеру виробництв, що становлять виховний вплив. Особливе значення мають напрацювання щодо впливу окремих психічних якостей на виконання професійної діяльності. Суттєвим є зв'язок пенітенціарної психології з інженерною психологією. Він дає змогу визначати шляхи реконструкції виробництв, у яких працюють засуджені, й обирати оптимальні з них. Стосовно психології творчості, то вона дає можливість використовувати в процесі виховного впливу дані про вплив естетичних цінностей на розвиток і становлення особи, зокрема таких її потреб, які визначають ресоціалізацію особистості, пробуджуючи моральні, гуманні її риси.

Пенітенціарна психологія використовує доробок екстремальної психології для вивчення проявів особистості в екстремальній ситуації, попередження психологічного напруження та розвиток емоційної стійкості в працівників ВТУ. Першою групою причин виникнення екстремальних ситуацій в установах виконання покарань, відзначає В.Синьов [5, с.89], є конфліктний ха-

рактичність взаємодії між працівниками й засудженими. В окремих випадках засуджені здійснюють приховану або відкриту протидію, створюють штучні перешкоди працівникам у вирішенні поставлених службових завдань, а інколи – реальну загрозу їх життю та здоров'ю. До другої групи відносяться фактори змісту службової діяльності (її складність, невизначеність інформації, що надходить, нечітка постановка завдань, дефіцит часу тощо). Третьою групою причин є особливості соціально-психологічних явищ у місцях позбавлення волі (конфліктність у стосунках працівників, неправильний стиль поведінки керівника, відсутність психологічної готовності до колективної діяльності тощо).

За надзвичайних обставин на психіку працівників можуть впливати особливі фактори: перенавантаження, небезпека, ризик, раптовість, різкі зміни природних явищ, імовірність поранення та загибелі. Із цих причин виникають проблеми в організації діяльності працівників установ виконання покарань в екстремальних умовах: неможливість правового встановлення чітких алгоритмів (планів) дії; неможливість прогнозування розмірів та ходу події; небажані зміни в діяльності окремих працівників (прийняття рішень із запізненням та складність їх виконання, помилки в послідовності дій, порушення співвідношення між головним та другорядним; утрата емоційно-вольової стійкості; виникнення різних негативних станів; послаблення професійної активності від появи недоліків у роботі до повної бездіяльності).

Статистика свідчить, що значна кількість злочинів (а з таких видів, як хуліганство, пограбування, розбій – практично половина) здійснюється особами з різноманітними психічними вадами – психічними захворюваннями, психопатіями тощо. У місцях позбавлення волі їхні симптоми посилюються. Тому патопсихологічні дані щодо специфіки та закономірностей поведінки вказаних осіб мають важливе практичне значення для пенітенціарної психології.

Перспективним є зв'язок пенітенціарної психології з віктимологією – наукою про жертву. Остання надає узагальнені та фактичні дані щодо особливостей поведінки жертви, можливих стосунків і зв'язків між жертвою та злочинцем, способів запобігання провокуючої поведінки. На цій базі пенітенціарна психологія розробляє проблеми схильності окремих категорій засуджених у зв'язку з особистісними, кримінальними ознаками стати жертвою, можливості запобігання пенітенціарної злочинності.

З-поміж інших суспільних наук, з якими активно взаємодіє пенітенціарна психологія, відзначимо філософію, соціологію, демографію.

Філософія, зокрема філософія права, теорія пізнання виступають найбільш загальною теоретико-методологічною базою, яка забезпечує системне «бачення» особистості правопорушника та її комплексний, об'єктивний аналіз. Соціологія та демографія надають різноманітні дані щодо зміни чисельності, міграції окремих груп населення на певних територіях, урбанізації, способу життя й особливостей активності різних соціальних груп та окремих осіб як їхніх типових представників. Окрім того, у пенітенціарній психології широко використовуються модифіковані соціологічні й статистичні методи отримання емпіричних матеріалів.

Поряд із соціальними науками пенітенціарна психологія має достатньо чіткі контакти з кібернетикою й генетикою. Перша – способом математичного та комп'ютерного моделювання допомагає в побудові, перевірці психологічних моделей різних ресоціалізуючих заходів. Друга дозволяє вивчати роль і зв'язки спадково-біологічних чинників у процесі виправлення та перевиховання.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що форми зв'язків виправно-трудової психології з іншими науками можуть бути найрізноманітнішими, і найважливішими з них є:

- використання основних ідей, теоретичних положень й узагальнюючих висновків інших наук, наприклад соціальної психології, про соціальну обумовленість, психологію особистості; учення про вищу нервову діяльність – про пластичність нервової системи; загальної психології – про пластичність духовного світу особистості;
- використання методів інших наук (для збору фактичного матеріалу у ВТУ – адаптованих соціально-психологічних і кримінологічних методів; для їх обробки – математичних методів і т. д.);
- використання фактичних даних інших наук (наприклад, статистичних даних кримінології про структуру злочинності та її прогноз – для орієнтації й вибору головних напрямів пенітенціарно-психологічних досліджень);
- застосування даних науки виправно-трудового права про порушення режиму відбування покарання – для аналізу соціально-психологічних і психологічних механізмів цих порушень;
- використання даних економіки про стан продуктивності праці – для вивчення психологічних механізмів стимуляції підвищення продуктивності праці засуджених;
- комплексне пенітенціарно-психологічне, пенітенціарно-правове й пенітенціарно-педагогічне дослідження проблем, що висуваються практикою, коли отримання фактичних даних, їх обробка й інтерпретація проводяться виходячи з концепцій, розроблених на стику ряду наук.

Таким чином, пенітенціарна психологія – «гілка» єдиного «дерева» психологічних знань. Разом із тим у дослідженні конкретних психологічних явищ пенітенціарна психологія має свою специфіку, що й відрізняє її від інших галузей психологічної науки. Ці відмінності відображаються, по-перше, в особливостях предмета дослідження; по-друге, у близькості її зв'язків з юридичними науками; по-третє, у своєрідності системи понять і категорій, якими вона оперує. Перспективи розвитку означеної галузі вбачаємо в апробації та адаптації до умов діяльності вітчизняних установ виконання покарання методів окремих напрямів індивідуальної та групової психотерапії, зокрема арт-терапії, логотерапії, гештальттерапії та ін.

1. Исправительно-трудова психология : учеб. пособ. для слушателей вузов МВД СРСР / под ред. К. К. Платонова, А. Л. Глоточкина, К. Е. Егошина. – Рязань : РВШ МВД СРСР, 1985. – 360 с.

2. Федоришин Г. М. Пенітенціарна психологія : курс лекцій / Галина Федоришин. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 104 с.
3. Орбан-Лембрик Л. Е. Юридична психологія : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Кошинець. – Чернівці : Книги ХХІ, 2007. – 448 с.
4. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – С. Пб. : Питер, 2002. – 640 с.
5. Основи пенітенціарної педагогіки і психології : навч. посіб. / під ред. В. М. Синьова. – Біла Церква, 2003. – 101 с.